

(3350⁰) билан ажралиб туради. Ландшафтлари ҳам хилма-хилдир. Районда 7 та ландшафт хили ажратилган.

Қашқадарё округи

Қашқадарё округи Ўзбекистоннинг жанубида жойлашиб, Қарши дашти, Китоб-Шахрисабз ботиғи, Ҳисор ва Зарафшон тоғлари, тоғ олди қия текисликларини ўз ичига олади. Округ жануби-шарқида жойлашган Сурхондарё округидан Ҳисор тоғ тизмасининг жануби-ғарбий тармоқлари орқали, шимолда Зарафшон водийсида жойлашган округлардан Зарафшон тизмасининг шимоли-ғарбий тармоқлари орқали ажралиб туради. Унинг худуди ғарбда ва жануби-ғарбда Сандикли чўлига туташган. Округ худуди баландлиги 200-4000 м гача етади. Ер юзаси ғарбдан шарққа ва шимоли-шарққа томон кўтарилиб боради ва асосан дельта текисликларидан, тоғ олди текисликларидан, ўртача ва баланд тоғлардан иборат. Округ худудини шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон Қашқадарё кесиб ўтган. Ҳисор тоғларининг мутлақ баландлиги округ худудида 2000 м дан (Ғуздордарёнинг юқори қисмида) 4152 м гача (Ғова чўққиси) ўзгаради. Шимоли-шарқдан округни ўраб турган Зарафшон тизмасининг Чақилқалон ва Қоратепа тоғларида энг катта баландлик 2197м ва 2616 м ни ташкил этади.

Герцин бурмаланишида кўтарилган Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоқлари тектоник жиҳатдан Ҳисор мегаантиклиналининг жануби-ғарбий қисмига тўғри келади ва бу тектоник системада 2 та антиклинал зона ажратилади. Улар бўр, палеоген ва неоген даврларининг чўкинди жинслари билан қопланган.

Чақилқалон тоғининг жанубий ёнбағри асосан палеозой (силур) оҳактошларидан, қуйи ва ўрта палеозойнинг сланецларидан таркиб топган, бу жинслар қатламлари қия прачаланган. Чақилқалон тоғи Тахта Қорача давонига (1788 м) қадар давом этади, сўнгра давондан ғарбда Қоратепа

тоғлари чўзилиб кетади. Бу ерда тоғлар кенгайиб, кенглиги 35 км га, узунлиги 50 км гача боради. Тоғларнинг марказий қисмлари интрузив жинслардан ташкил топган, тоғ этаклари ва ёнбағирлари юмшоқ чўкинди жинслар билан қопланган.

Қоратепа тоғи билан Зиёвуддин ва Зирабулоқ тоғлари оралиги кирсимон рельефли Жом чўли жойлашган. Ер юзасини лёсс қоплаган. Чўлнинг жанубий қисми Қашқадарё ҳавзасида жойлашган. Жануби-шарқдан шимоли-ғарб томон 100 км масофага чўзилган Зиёвуддин-Зирабулоқ тоғлари палеозойнинг интрузив, оҳактош, сланецлардан, мезо-кайнозойнинг оҳактош ва қумоқ гилларидан таркиб топган бўлиб, атрофдаги текисликлардан атиги 300-400 м кўтарилиб туради. Баландлиги Пиёзи тоғида 1091 м га етади. Жом чўлидан кўтарилиб турган жануби-шарқий қисмида 767 м га боради. Зиёвуддин ва Зирабулоқ тоғларини эрозион водий бир-биридан ажратиб туради. Зарафшон тоғларининг ғарбий давоми ҳисобланган шимоли-ғарб томон аста пасайиб бориб, Қарнобчўлнинг ғарбида текисликка туташиб кетади. Қашқадарё округининг шимолий чегараси шу тоғлар сувайриғичидан ўтади.

Округни шарқ ва жануби-шарқда ўраб турган Ҳисор тизмаси ва унинг тармоқлари (Бойсун, Кўҳитангтоғ) асосан гранит, оҳактош ва сланецлардан тузилган. Бу қаттиқ жинслар кўп ерларда очилиб, ер юзасига чиқиб ётади, тик ёнбағир ва чуқур дараларни ҳосил қилган. Ҳисор Ўзбекистондаги энг баланд тоғ, унда Ўзбекистоннинг энг баланд нуқтаси Ҳазрати Султон чўққиси жойлашган бўлиб, унинг мутлақ баландлиги 4643 м. Ҳисор тизмаси ғарб ва жануби-ғарбга томон бир қанча тармоққа бўлиниб, тобора пасайиб боради ва аста-секин текисликларга қўшилиб кетади. Тоғ олдиларида Мираки, Яккабоғ ва Ғузор адирлари катта майдонни эгаллаб ётади, улар дарёлар тоғларни емириб олиб тушган жинслардан таркиб топган. Адирлар ер юзаси нотекис, паст-баланд

текисликлардан иборат. Адирларда ва паст тоғларда карст рельефи шакллари-ғорлар, воронкасимон чуқурликлар, унгурлар мавжуд.

Зарафшон, Яккабоғ, Ҳисор тоғлари орасида Китоб-Шахрисабз ботиғи бор. Бу ботик дарё оқиндилари билан қопланган аллювиал текисликдир (Китоб сўзи «Кифти-об»-«сув боши» деган маънони билдиради. Китобда Улуғбек номидаги Китоб кенглик станцияси қурилган. Бу станцияда Ер қутбининг ҳаракати ўрганилади. Бу станция дунёдаги тўртта шундай станцияларнинг бири бўлиб, қолганлари АҚШ, Япония ва Италияда жойлашган).

Зарафшон тизмасининг шимоли-ғарбий давоми билан Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоқлари орасида Қашқадарё ботиғи жойлашган. Унинг маркази жануби-ғарбдан шимоли-шарққа чўзилган. Ўқ қисми Қашқадарё водийсидан иборат. У ғарбга томон кенгайиб боради.

Водий дарёнинг қайир ва қайир усти I, II, III, IV ва V терассалари ва уларга туташган тоғ олди пролювиал текисликлардан таркиб топган. Водийнинг шарқида ва шимоли-шарқида ўрта тўртламчи даврга мансуб пролювиал-аллювиал текисликлар катта майдонни эгаллаган. Қарши шаҳридан ғарбда ва шимоли-ғарбда юқори тўртламчи ва ҳозирги даврга мансуб аллювиал-дельта текисликлари шаклланган. Унинг айрим қисмларида қумликлар учрайди. Текисликнинг катта қисмини Қарши чўли эгаллаган. Унда эски ўзанлар, шўрҳок ерлар, қолдиқ тоғлар, кенг сойлар ва пастлик ерлар бирин-кетин алмашилиб келади. Қарши чўлининг шимоли ўр-қирли рельефга эга, жануби-ғарби текислик ва платолардан иборат. Ўрта қисмида Қўнғиртоғ, Майманоктоғ, Косонтоғ каби танҳо тоғлар бор. Бу тоғлар емирилиб пасайиб қолган, тепалари ясси текис ва гумбазсимон. Чўлнинг шимоли-ғарбида қадимги дарё ўзанлари бўлмиш Шўрсой, Дўлталишўр сойликлари бор. Қарши чўлидан жанубдаги Нишон чўли учун

қолдиқ тоғлар (Дултали, Саксондара, Олавуддинтоғ), қуруқ сойлар ва тақирлар хосдир.

Дарёлар бўйида Ғузор-Қамаши ва Қарши воҳалари бунёд этилган. XX асрнинг охириги чорагида Қарши чўлининг катта қисми Амударёдан Қарши магистрал канали орқали олиб келинган сув ҳисобига 200000 гектарга яқин ер ўзлаштирилди.

Қашқадарё округи иқлими Ўзбекистоннинг ўрта ва шимолий табиий географик округларидан фарқ қилиб, баҳор эрта келади, тезда жазирама ёзга ўтиб кетади, киши қисқа текислик ва тоғ олди ҳудудларида январнинг кўп йиллик ўртача ҳарорати $+2^{\circ}$ атрофида. Аммо қишки қаттиқ совуқлар Қуйи ва Ўрта Зарафшон округларидагидан фарқ қилмайди, ҳарорат -25° , -29° гача пасаяди. Лекин шундай ҳароратлар кузатилгани билан округда бундай ҳақиқий қиш камроқ кузатилади. Вегетация тўхтамайдиган қишлар 50-80 % ни ташкил қилади. Манфий ҳароратлар йиғиндиси бор-йўғи - $40-60^{\circ}$ дан ортмайди. Ҳар йили қор ёғса ҳам ҳақиқий қор қопламини шаклланадиган йиллар 10-15 % дан ошмайди. Ёз округда жуда қуруқ, иссиқ бўлиб, узоқ давом этади. Текислик қисмида июль ойининг кўп йиллик ўртача ҳаво ҳарорати $+28^{\circ}$, $+29^{\circ}$ га тенг, мутлақ юқори ҳарорат эса $46-47^{\circ}$ ни ташкил этади. Тоғларда, тоғ оралиғи ботиқларида ёз бироз салқинроқ бўлади. Масалан, Китоб-Шаҳрисабз ботиғида ёзги мутлақ ҳароарт $+43^{\circ}$ дан ортмайди. Мусбат ҳароартлар йиғиндиси бўйича Қашқадарё округида Қуйи ва Ўрта Зарафшондагидан катта ва бу кўрсаткич бутун округ ҳудудида 4800° дан ортиқ бўлиб, айрим ерларида (Ғузорда) 5300° гача боради. Бундай шароит округнинг айрим ҳудудларида ингичка толали пахта етиштириш ва бошқа иссиқсевар экинларни экиш учун имкон беради.

Қашқадарё округида Қуйи Зарафшонга нисбатан ёғин-сочин кўпроқ тушади. Лекин ёғин округда йил фасллари ва ҳудуд бўйича бир текисда

ёғмайди. Текисликларга жуда кам тушиб (190-200 мм), тоғ ёнбағирларига ва тоғларга анча кўп ёғади (550 мм). Округда текислик қисмидан тоғларга томон ёғин миқдори бир хилда ортиб бормайди. Масалан шимоли-шарқ ва шарқ йўналишида 600-700 м мутлақ баландликкача ҳар 100 м кўтарилганда ёғин миқдори 50 мм дан ортиб борса (айрим ерларда ҳатто 100 мм гача), жануби-шарқ ва жануб йўналишида эса ҳар 100 м кўтарилганда 30 мм дан ортади. Қор кам ёғади ва узоқ турмайди. Қиш ойларида барқарор қор қоплами округда 1500-1600 м баландликлардан бошлаб кузатилади.

Округда ёғиннинг кўп қисми қўшни округлар каби баҳор ва қиш ойларига тўғри келади. Ички сувлари Қашқадарё ва унинг ирмоқларидан ҳамда улардан ва Амударёдан чиқарилган каналлардан иборат.

Округдаги гидрологик шароит ҳудудининг орографик ва иқлимий шароитлари билан узвий боғлиқ. Сув ҳавзасининг ўртача баландлиги 1500 м бўлган Қоратепа тоғининг жанубий ёнбағрида оқим модули тахминан 16,5 л/сек/км²ге тенг. Қашқадарё ва Жанадарё ҳавзасида -3,5 л/сек/км², Танхоздарё ҳавзасида -2 л/сек/км², Яккабоғ ва Ғузордарё ҳавзаларида эса 1-1,5 л/сек/км² га яқиндир. Бинобарин, ёғин миқдори ва оқим модули ёнбағирларнинг нам ҳаво массалари йўналишига нисбатан жойлашишига ва баландлигига боғлиқ. Қашқадарё ҳавзасининг умумий сув ресурслари 51,5 м³/сек. Округ тоғли қисмида оқим модули ўрта ҳисобда 1 км² дан 6,2 л/сек га тенг. Бу кўрсаткич Зарафшон ҳавзасида -10,7 л/сек, Сурхондарёнинг тоғли қисмида 18,2 л/сек ни ташкил этади. Бу қиёслашдан кўриниб турибдики, округ ҳудуди қўшни Сурхонадарё, Ўрта Зарафшон округларидан қирғоқчилроқлиги билан фарқ қилади. Округнинг бош дарёси Қашқадарё. Унинг узунлиги 373 км. Қашқадарё Ҳисор тоғларининг ғарбида 3200 м баландликдаги Мухбел давони яқинидан бошланади ва Қарши чўлида куруқ дельта ҳосил қилиб тугайди. Қашқадарё ва унинг ирмоқлари Оксув, Яккабоғ ва Танхас қор, муз ва ёмғир сувларидан,

булоқлардан тўйинади. Қашқадарё текисликка чиққач секундига 50 м³ оқим ҳосил қилади. Йиллик сув миқдорининг 64 % и март-июнь ойларига тўғри келади.

Округда дарё сувларини йиғиш, тежаб сарф қилиш мақсадида Қашқадарёда Чимқўрғон (сув сиғими 449 млн м³), Қамаш (18 млн м³), Ғузордарёда Пачкамар (283 млн.м³) ҳамда Таллимаржон (2530 млн м³) сув омборлари қурилган. Таллимаржон сув омборига куз ва қиш ойларида Қарши магистрал канали орқали келтирилган Амударё суви йиғилади.

Қашқадарё округининг ер юзасида сув кам бўлсада, лекин ер ости сувининг катта захираси бор. Бу ерда тўртламчи давр, ётқизиклари орасидан чиққан сувлар халқ хўжалигида кенг фойдаланилмоқда. Қашқадарё гидрогеологик районида ер ости сувининг ишлатилиш миқдори секундига 9,8 куб метрни ташкил этади.

Қашқадарё округи тупроқ қоплами, ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси унинг рельефига, иқлимига, ер ости сувларининг хусусиятига ва тупроқларнинг она жинсига боғлиқ ҳолда турли жойда ҳар хил тарқалган.

Қашқадарёнинг ғарбий чўл текислик қисмида сур-қўнғир, тақирли, кумли тупроқлар, тоғ олди қия текисликлари, адирлар ва тоғ этакларида бўз тупроқлар тарқалган. Дельта қисмида ер ости сувининг оқими яхши таъминланмаганлиги оқибатида шўрланган ерлар майдони ортиб бормоқда.

Ўсимлик дунёси хилма-хил. Чўлларда жузғун, илоқ, селин, каррак, қизил қандим, етмак ва саксовул, гилли чўлларда шўра, мингбош, дарё ва сув омборлари яқинида шувок, шўра, янтоқ, тоғларда арча ва мевали дарахтлар тарқалган.

Ҳайвонлардан сариқ юмронқозик, бўри, тулки, жайрон, эчкиэмар, калтакесак, илонлар, тоғларда тўнғиз, қўнғир айиқ, тоғ такаси, тоғ қўйи, бўрсиқ ва бошқа ҳайвонлар учрайди.

Округда чўл, адир, тоғ ва яйлов баландлик минтақалари мавжуд.

Қашқадарё округида 3та йирик табиий географик район – Қарши, Ғузор ва Китоб-Шаҳрисабз районлари ажратилган.

Қарши райони округнинг чека ғарбий қисминда жойлашган, у ғарбда Қуйи Зарафшон округининг Сандикли райони билан туташган, шарқий чегараси 400-450 м ли изогипсаларга тўғри келади.

Район ҳудуди деярли текис бўлиб, Зарафшон тоғларининг ғарбий тармоқларидан оқиб тушган сой ҳамда Қашқадарё ёйилмаларидан вужудга келган. Улар қум, қумоқ, гилларнинг аралашмасидан иборат. Ер юзасининг текислигини сой ўзанлари ва қолдиқ паст баландликлар бироз нотекис қилиб туради. Район ҳудудининг мутлақ баландлиги 300-450 м га тенг.

Район округдаги қиши энг совуқ (январнинг ўртача ҳаво ҳарорати 0° атрофида), ёзи узоқ давом этадиган, иссиқ (июль ойининг ўртача ҳаво ҳарорати +29°) ва қуруқ (йиллик ёғин миқдори 190 мм) ҳудуд ҳисобланади. Вегетация давридаги ўртача ҳароартларнинг йиғиндиси (4870°) ингичка толали пахта етиштиришга имкон берали. Районда 8 хил ландшафт ажратилади. Энг кенг тарқалган ландшафтлар қуйидагилардир:

-бир йиллик шўралар ўсадидаги дельта текисликларидаги шўрхоқлар ландшафти. Бу ландшафт асосан Шўрсой ботиғини эгаллайди.

-қўнғирбош ва ранг ўсувчи оч бўз тупроқли тоғ олди текисликлар ландшафти. Бу ландшафт район ҳудудининг 25 % ни эгаллаган.

-қўнғирбош ва ранг ўсувчи оч бўз тупроқли парланган тоғ олди текисликлари ландшафти.

-оқ саксовул ўсувчи эол қумликлар ландшафти ва бошақалар.

Китоб-Шаҳрисабз райони округнинг шимолий ва шимоли-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, текисликлар ва Қоратепа, Чақилқалон ва Ҳисор тоғларининг текисликка туташган ёнбағирларидан ташкил топган.

Районнинг энг паст ери Китоб-Шаҳрисабз ботиғи бўлиб, уни шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон Қашқадарё кесиб ўтган. Район округда йилликда ёғин миқдорининг кўплиги (500 мм), қишининг юмшоқлиги, серсувлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолат лалми ва яйлов чорвачилиги учун қулай шароит яратади. Район ҳудудида тоғ олди текисликлари ландшафтларидан баланд тоғ ландшафтларигача кузатиш мумкин. Районда 6 та ландшафт хили ажратилган.

Ғузор райони Ғузордарё ҳавзасидаги Ҳисор тоғи тармоқларининг шимоли-ғарбий ёнбағирларини ва тоғ олди қирларини ўз ичига олади. Ҳудуднинг мутлақ баландлиги Ғузор шаҳри ёнида 524 м дан Оқработ довонида 1800 м гача, айрим тоғ тепаларида 2538 м гача боради. Район округда термик ресурсларга бойлиги (мусбат ҳароатлар йиғиндиси тоғ олдида 4800^0-5300^0), ёзда ҳаво ҳароатининг юқорилиги ($+29,5^0 +28,5^0$, энг юқори ҳарорат $+47^0$), қишининг юмшоқлиги (январнинг ўртача ҳаво ҳарорати $+0,5^0, +2^0$), вегетация тўхтамайдиган илиқ қишларнинг кўплиги (65-80 %) билан ажарлиб туради. Район Китоб-Шаҳрисабз райониغا нисбатан қурғоқчил, йилик ёғин миқдори тоғ олдида 250-300 мм атрофидадир. Сувлари анчагина шўрланган. Ландшафтлари баландликка кўтарилган сари ўзгариб боради ва ҳар бир баландлик минтақасида ўзига хос ландшафтлар шаклланган. Район ҳудудида 5 та ландшафт хили ажратилган.

Сурхондарё округи

Сурхондарё округи аслида Турон провинциясининг Жанубий Тожикистон округининг бир қисми бўлиб, республикамизнинг энг жанубида жойлашган. округ чегараси шимолда жуда катта антиклинорий ҳисобланмиш Ҳисор тизмасининг марказий баланд ўқ қисмидан ўтади. Шарқдан округни Боботоғ, ғарбдан Бойсун ва Кўҳитанг тоғ тизмалари